

Polská sociologie – od „října“ do „června“ (1956–1989)

Kurczewska, Joanna

Veröffentlichungsversion / Published Version
Zeitschriftenartikel / journal article

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Kurczewska, J. (2005). Polská sociologie – od „října“ do „června“ (1956–1989). *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 41(4), 641-658. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-54790>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

Polská sociologie – od „října“ do „června“ (1956–1989)

JOANNA KURCZEWSKA*

Filozofický a sociologický ústav, Polská akademie věd, Varšava

Polish Sociology – From ‘October’ to ‘June’ (1956–1989)

Abstract: Based on a systematic study of Polish sociological literature produced in the period stretching between the elevation of Wladyslaw Gomulka to the post of the Party’s first secretary in October 1956 to the first free elections in Poland in June 1989, the author of this article offers an account of the main dilemmas and the varieties of pluralism in Polish sociology during the state socialist era. The author claims that, with the exception of the Stalinist period, Polish sociologists always occupied diverse positions on ‘government’ and ‘society’, but this diversity yielded to change in response to a particular time. Generally, in 1956–1989 Polish sociology was something unique in comparison with sociology in other so-called people’s democracies, as it had a considerably high status in the country and in the world, including the West. The author argues that Polish sociology did not have to undergo a revolution in 1989 and make the move from Marxist to bourgeois sociology, as since 1956 (or even earlier, since 1945) it had been undergoing continuous change and constant reform (in theoretical domain and concerning its division into sub-disciplines) and maintained a consistent level of diversity in various respects.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 641–658

Jedno ze základních dilemat, pokud jde o úkoly a vnější funkce sociologie dvacátého století (vzhledem k vlastní společnosti) – má-li sloužit vládě, nebo společnosti – získalo v tomto období dramatictější rozměr než v době mezi válkami. Volba druhé odpovědi na tuto otázku mohla znamenat profesní neexistenci sociologa nebo likvidaci oboru či podoboru. Avšak politické a kulturní podmínky té doby umožňovaly polským sociologům na rozdíl od situace sociologů jiných zemí reálného socialismu – a to je nutno silně zdůraznit – spojovat službu komunistické moci se službou společnosti; šířeji o tom pojednává J. Szacki [srov. Szacki 1995a; Szacki 1995b: 109–117]. Lze říci, že průměrný polský sociolog – jak teoretik, tak praktik – nebyl na rozdíl od svých kolegů z jiných lidovědemokratických zemí odkázán ke krajním řešením: mohl si vybrat ze širšího spektra teoretických orientací, výzkumných problémů a praktických cílů, aniž by byl odsouzen k existenci mimo svůj vědecký obor. Jinými slovy, mohl působit v „šedé zóně“ oficiální vědy a měl více možností mimiker. V důsledku toho musí badatel, který se zajímá o polskou sociologii tohoto období, věno-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. Joanna Kurczewska, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, Poland, e-mail: jkurczew@ifispan.waw.pl.

vat velkou pozornost diferenciaci postojů a mechanismů přizpůsobení se požadavkům „oficiální“ vědy, již v daném časovém vymezení, pokud jde o výzkumné cíle, styly interpretace údajů a metody, ovládaly ideologické priority komunistické moci.

Jinak řečeno, v případě sociologie – ve srovnání s jinými obory v Polsku a s jinými sociologiemi v lidovědemokratických zemích – se „chování jako chameleón“ týkalo většího počtu sociologických středisek a mělo – v závislosti na době – velmi rozmanitou povahu a průběh. Je nutno dodat, že větší možnost „chovat se jako chameleón“ měli sociologové věnující se speciálním sociologiím (např. sociologii města, problematice urbanizace, vzdělání atd.) než sociologové, kteří se zabývali makrospolečenským rozměrem, sociální stratifikací, ekonomikou a státem nebo obecnou sociologií – teorií společnosti (např. společenskou změnou). Neposlušný akademický sociolog mohl v Polsku také odejít do společenské praxe: nemusel úplně opustit své povolání a mohl nadále zůstat sociologem, ale v nějakém výrobním závodě. Podrobné zmapování intelektuálních a ideologických voleb jednotlivých sociologů v Polsku v letech 1944–1989 má proto pro charakterizaci oboru jako celku, jeho teoretické struktury a místa v společenském a politickém systému zásadní význam. Zdá se mi, možná nesprávně, že právě v pořijnové sociologii byla „hra s mocí“ komplikovanější, morálně a intelektuálně nejasnější než kde jinde: stávalo se, že „halasní ideologičtí konformisté“ byli svědomitými badateli „otevřenými západnímu světu“, kdežto halasní nonkonformisté vůči moci, pokud jde o pojetí dělnické třídy, byli blíže meziválečným konzervativcům. Krátce řečeno, v případě polské sociologie se v této otázce (služba vládě či společnosti) i s tím, co s sebou nese, setkáváme s nepřehledností a mnohoznačností a ve snaze o jasná vymezení narážíme na obtíže.

Je nutno dodat, že odpověď typického sociologa na otázku „služba vládě nebo společnosti“ těsně souvisela s vnějším prostředím této vědy, které představovaly především politické a ideologické události způsobující v zemi opakovaně společenskou krizi. V dobách politické a ekonomické stabilizace vidíme větší rozsah „šedé zóny“ i její větší rozmanitost. V období krizí v letech 1956, 1968, 1970 a v době Solidarity se setkáváme s krajními volbami a s větší polarizací vědeckých a politických postojů.

Nejobecněji řečeno, co se týče orientace „na vládu“ a „na společnost“, máme v letech 1945–1989 s výjimkou neexistence sociologie v období stalinismu co do činnosti s různorodostí postojů jednotlivých sociologů; tato různorodost jen (v závislosti na době) podléhala změnám.

„Sváteční“ a „normální“ diagnózy

Znalost struktury a dynamiky polské sociologie v období lidového Polska se zakládá na mnoha historických a sociologických pramenech. K těm druhým patří materiály dvojího typu: „sváteční“, shrnující výsledky polských sociologů a ustavující zásady periodizace poválečné historie této disciplíny v jednotlivých aspektech jejího vnitřního vývoje, jakož i vzhledem k politickým a ideologickým impulzům, které si vynucovaly morální a intelektuální reakce ze strany různých středisek polské humanistiky, a „normální“, odrážející každodenní úsilí sociologů vyrovnat se s empi-

rickou skutečností a s tehdy existujícím teoretickým a metodologickým bohatstvím této disciplíny a sousedních oborů.

Diagnózy polské sociologie po roce 1956 – protože tento rok se podle mínění mnoha sociologů pokládá za moment vzniku nové sociologie, tedy takové, jejíž intelektuální úkoly nespočívají ve snaze přizpůsobit dřívější směry polské sociologie meziválečného období skutečnostem polské společnosti po sociální revoluci z let 1945–1955, ani se nezakládají na pokusech organicky, nebo častěji mechanicky včlenit stávající teoretické a metodologické směry a také specializace a podobory od oficiálního kánonu historického materialismu, ale naopak přetvořit tento kánon v úrovni základních teoretických předpokladů v oblasti obecné sociologie, nebo ho fragmentovat v rámci jednotlivých specializovaných sociologií – byly a nadále jsou podstatným prvkem sebereflexe polských sociologů [viz např. práce Nowak 1965; Nowak 1963; Podgórecki 1976; Podgórecki 1966; Sztompka 1974; Sztompka 1959; Sowa 1983; Szczepański 1966; Szczepański 1968] a později – po roce 1989 – byly (s malými výjimkami prací W. Kwaśniewicze a J. Muchy [Kwaśniewicz 1989; Mucha 2004]) i něčím na způsob negativní vztahné soustavy pro snahy definovat specifika nové sociologie v nové skutečnosti. Podíváme-li se na tyto autodiagnózy a diagnózy z hlediska úkolů a metod historie sociologie nebo sociologie polské sociologie, představují důležitou součást individuální i kolektivní sebereflexe jednotlivých sociologů a celého oboru. Jejich povaha a úkoly – nejobecněji řečeno – je dovolují zařadit do svátečního typu syntetických diagnóz.

Sociologové je činili hlavně kvůli politickým a ideologickým událostem, které byly důležité nejen pro sociální vědy, jako byly říjen 1956, březen 1968, stávky v sedmdesátých letech, vznik Solidarity a výjimečný stav, nebo při slavnostních příležitostech, jež měly význam pro polské sociology, jako byly sociologické sjezdy, výroční oslavy institucí a autorit, nebo také v důsledku ideologických událostí, které byly pro sociologii konstitutivní, neboť vymezovaly zásady kritiky a vize „skutečné“ sociologie (mimořádná zasedání Výboru sociologických věd Polské akademie věd) nebo konference organizované společností sociologů při Odboru vědy a osvěty ÚV PSDS, stranické sjezdy atd.). Diagnózy tohoto druhu měly v mnoha ohledech smíšenou povahu: různým způsobem spojovaly úvahy o struktuře a dynamice teoretických a empirických orientací s konstatováními na téma rozvoje badatelských institucí, programů výuky, vydavatelství, politiky v oblasti vědy; různým způsobem slučovaly také retrospektivní pohledy (velcí předchůdci, ocenění tradice atd.) s prospektivně-postulativními úvahami (vylicení dalších perspektiv, výčet výzkumných a didakticko-organizačních požadavků). V neposlední řadě různým způsobem rovněž proplétaly axiologickou reflexi nad zřízením se snahami – více či méně skrytými – o kritický pohled na společnost, vládu či stav sociologie v Polsku.

Nejobecněji řečeno, o většině těchto poměrně nedávno provedených diagnóz platí tvrzení J. J. Wiatra: „Sociologové se v udivující míře zabývají zkoumáním stavu vlastní disciplíny.“ (Neautorizovaná výpověď prof. Wiatra na zasedání Sociologické komise Polské akademie věd v roce 1988) Dodávám však, že to byla ve většině případů volná zkoumání slabě podložená empiricky.

Opustit tyto sváteční a syntetické diagnózy jako jedinou retrospektivní výpo-

věď o stavu sociologie v Polsku (tyto diagnózy budou předmětem analýzy) a přejít k řádným analýzám nedaleké minulosti sociologické vědy v Polsku, které jsou provedeny jazykem empiricky orientované historie sociologie jako disciplíny, světonázorové struktury a s nimi souvisejících institucí, umožňují – podle mého mínění – zkoumání stavu humanistických věd v Polsku¹ v období reálného socialismu. Jinými slovy, tato zkoumání umožňují představit povahu základních struktur sociologie, určit obrysy nejdůležitějších teoretických a metodologických proměn a zrekonstruovat mapu disciplíny (vzhledem k rozdělení na obecnou a speciální sociologii nebo na empirickou a teoretickou sociologii), a to díky analýzám textů napsaných a vydaných v letech 1945–1989, nikoli prostřednictvím jejich svátečních a silně subjektivně zabarvených interpretací. Teprve soustředění na tehdejší texty – články, zprávy – umožňuje přistupovat k minulosti polské sociologie nikoli v aktu víry, ale v aktu intelektuální úvahy pevně podložené bohatstvím ověřených empirických údajů.²

A co víc, taková zkoumání umožňují – v polském případě – zabývat se jak sociologií „období krizí“ vyvolaných významnými politickými a ideologickými událostmi (1956, 1968, 1970, 1980–1981), tak sociologií „období stabilizace“, kdy se sociologové v rámci obecné sociologie nebo specializovaných sociologií pokoušeli vyrovnat s ideologickými příkazy a realitou akademické vědy „pod komunismem“, vytvářejíce tak „šedou zónu“ – ve srovnání s jinými zeměmi „lidové demokracie“ velmi rozlehlou – vědy o společnosti.

Je záhodno dodat, že historie polské sociologie tohoto období pojímaná takto neslavnostně není jen důležitou součástí zájmů historika sociologie nebo historika polské humanistiky. Je potřebná k porozumění současnému stavu polské sociologie, k jeho pojímání nikoli jako pole volných úvah o sociologii jako takové, ale jako bodu, do něhož vývoj jdoucí ve stopách tradice prací J. St. Bystroně, J. Chałasińskiego a J. Szackého dospěl [srov např. Chałasiński 1959].

¹ Jde zde o výzkumný projekt doporučený Radou pro vědecký výzkum; badatelé z nejdůležitějších oblastí polské humanistiky se pustili do rekonstrukce základních výzkumných problémů, jež se vyskytují v příslušných disciplínách, a jejich politických a ideologických kontextů. Cílem těchto zkoumání bylo: za prvé, vytvořit antologii nejdůležitějších textů pro tu kterou disciplínu; za druhé, opatřit vybrané texty komentářem a náležitými poznámkami; za třetí, napsat eseje věnované nejdůležitějším problémům daných disciplín. Tento projekt – na rozdíl od „svátečních“ diagnóz – má pevné empirické založení (výběr textů jednotlivých oblastí disciplíny pořízený po pečlivé selekci a systematickém studiu podmínek, v nichž vznikaly). Tento článek je zkrácenou verzí právě takového eseje věnovaného sociologii.

² To neznamená absenci jakéhokoliv axiologického rámce. Podrobně o tom píše Jan Lutyński v kapitole „Některé podmíněnosti rozvoje polské sociologie a jejich důsledky“ své práce *Nauka i polskie problemy. Komentarz socjologa* [Lutyński 1990]. Přikláním se k názoru J. Lutyńskiego a domnívám se, že systematizace výsledků sociologů té doby, popis jejich úspěchů i proher, se nemůže zříci snahy o různá hodnocení. Myslím, že opravdovou zkouškou je předvedení vnějšího rámce sociologie (politického) jako něčeho, co si „ne zcela“ sociology podřizuje a ponechává jim určitý zbytek svobody – značně větší než v případě jiných socialistických zemí –, aby mohli zůstat věrni svým vlastním koncepcím nebo dřívějším či současným směrům, jež jsou lhostejné k nárokům a postulátům široce pojímaného marxismu.

Sociologie po „říjnu“ a její vnější podmíněnost

Znovuustavení sociologie po říjnu 1956 bylo především účinkem příznivých politických okolností, nikoli důsledkem činnosti samotných sociologů, kteří se z ortodoxních marxistů (jimž není zapotřebí jakékoli formy sociologie) přetvářeli pod vlivem změn v Sovětském svazu a polského října v sociology, kteří do disciplíny, již pěstovali, začleňovali předpoklady historického materialismu i koncepce západní sociologie spojené se sociálnědemokratickými myšlenkami a různými formami teoretické kritiky kapitalismu.

V šedesátých a sedmdesátých letech se sociologové obraceli – a to je třeba podtrhnout – především k vládám, nikoli ke společnosti nebo k určitým jejím skupinám. To se pojí se skutečností, že vlády zdůrazňovaly svou pečovatelskou roli vůči sociálním vědám včetně sociologie. V souvislosti s tím samotní sociologové – jak tvrdí J. Lutyński – zdůvodňovali potřebnost své disciplíny tím, že kromě její vždy podstatné poznávací funkce poukazovali na praktickou užitečnost výsledků badatelské a didaktické činnosti při řízení a spravování společnosti. Měli při tom na mysli jejich zdokonalování, nikoli obohacení diskuse o cílech takového řízení a hodnocení těchto cílů z hlediska potřeb společnosti nebo v souvislosti s problémy, jež ji sužovaly. Tyto cíle byly totiž ustaveny shora. Sociologie tedy měla být užitečná pro vlády a jejich činnost, jež směřovala k posilování zřízení, a usnadňovat rozvoj země na zvolené cestě, což zdůrazňovali ve svých vyjádřeních i vládní představitelé [Lutyński 1990].

Je nutno podotknout, že sociologové orientovaní na vládu se vyznačovali sklonem k určitému sebeomezování patrnému v didaktice, v teoretické reflexi i v sociologických empirických výzkumech. (V teorii spočívalo toto sebeomezování ve vyhýbání se diskusím s marxistickým stanoviskem v jeho oficiálně přijímané verzi.)

Zdůraznění si zasluhuje povaha procesů, jimiž se znovuustavila polská sociologie, zvláště na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Probíhaly v podobě zavádění masových a systematických empirických výzkumů (s využitím různých metodologií, včetně biografické metody) do analýz struktury a vývojových procesů vlastní společnosti (což odlišuje polskou sociologii od společenských věd v jiných socialistických zemích). Sociologové díky doporučením vlády (což jim bylo často připomínáno v oficiálních státních vystoupeních) „věděli“, že mají zkoumat novou socialistickou společnost a její proměny ve shodě se státní doktrínou a pod vedením vlády. Takový předpoklad – nutno zdůraznit – musel působit na výběr zvolené problematiky v rámci empirických zkoumání industrializace, urbanizace, masového společenského vzestupu nebo rozšíření vzdělání a kultury.

Obecně řečeno, v šedesátých a sedmdesátých letech tak bylo pro sociologii a sociology charakteristických několik navzájem souvisejících tendencí: orientace na vládu, postoj nekontroverzní koexistence v různých oblastech, sklon k sebeomezování v badatelské a výzkumné problematice.

Základní otázky pořijnové sociologie

V nejobecnější charakteristice polské sociologie tohoto období, tj. té, která se soustředí na základní problémy, pojetí a předpoklady, je nutno obrátit pozornost na několik, jak se domnívám, základních otázek. Jsou to následující:

1.

Pro tento obecný výklad je důležité mimo jiné určení základních dilemat sociologie týkajících se jejího místa ve struktuře vědění o společnosti. Důležité dilema, zda sociologie náleží do humanistiky, nebo do sociálních věd, zda je v Polsku silným článkem sociálních věd, nebo silným článkem humanitních věd, byl jedním ze základních teoretických dilemat poválečné sociologie v Polsku; bylo nastoleno v období 1944–1949, ale zůstalo nevyřešeno. Sociologie bývá samotnými sociology, ale i představiteli jiných věd a řadovými obyvateli pokládána za jednu ze sociálních věd, nebo za část humanistiky; to záleží na způsobu jejího definování: zda je tato věda založena na široce chápaných pozitivistických vzorcích a silně podepřena empiricky, nebo zda je způsobem mnohorozměrné interpretace společenské a lidské skutečnosti.

V pořijnovém období se toto dilema – s malými výjimkami – vyřešilo ve prospěch sociálních věd. Jinými slovy, polská sociologie byla v tomto období silněji zakotvena v struktuře sociálních věd. Byl to důsledek – obecně řečeno – působení vnějších i vnitřních vlivů; to je nutno spojovat s tím, že státní struktury vykazovaly poptávku po expertních funkcích sociologie (souvisejících s ekonomickými vědami a psychologii), a vytvářely tlak na intenzivní profesionalizaci obecné sociologie i sociologií speciálních, zejména na vytvoření povolání sociologa společensky a politicky užitečného především v oblasti průmyslu (role závodního sociologa) či širěji pojímaných organizací (politických, ekonomických, společenských atd.). Mimo to nesmíme zapomínat na vliv těch druhů americké sociologie, které si jako cíl vytyčují zkoumání jednotlivců, skupin a institucí ve sféře různých ekonomických struktur, jakož i ekonomických a společenských zkoumání, která se v socialistických zemích prováděla ve výrobních podnicích.

Dříve silné vazby na humanistiku zeslábly; obrodily se až v období „Solidarity“ a v předvečer změn roku 1989. To souviselo stejnou měrou s potřebou morální přestavby celé polské sociologie v návaznosti na společenské hnutí Solidarity, reformujícím cíle a úkoly humanistiky v celku veřejné kultury, a s oživením, k němuž došlo díky podnětům vnějším (nové směry ve světové sociologii zasažené novým paradigmatem postmodernismu) i vnitřním, spojeným s obnovou teoretického zájmu o humanistickou sociologii Floriana Znanieckiego a Marie a Stanisława Ossowských [srov. mj. Ossowska 1963; Ossowski 1960; Ossowski 1962; Ossowski 1967; Ossowski 1957].

2.

Spory, které probíhaly zvláště v letech 1956–1989, zda sociologie má být autonomní vědou, zdůrazňující odlišnost zejména vůči filozofii, psychologii a historii, nebo zda naopak má být vědou na těchto vědách, především na filozofii, silně závislou, byly vyřešeny ve prospěch autonomie. Problematický byl jen rozsah a intenzita této autonomie, její předmět. (Výjimkou bylo období 1948–1955, kdy docházelo k četným pokusům redukovat sociologii na marxismus jako filozofii, a také – v značně menší míře – období raných šedesátých let, kdy se teoretikové sociologie pokoušeli radikálně opustit marxismus jako filozofický základ a přejít k empirické sociologii založené na metodologických postulátech lvovsko-varšavské školy a metodologického pozitivismu (Carnap a další).

Obecně řečeno, toto období je obdobím autonomizace sociologie nejen ve smyslu institucionálním (didaktickém), ale i pokud jde o teoretické úkoly a vztahy s jinými vědeckými disciplínami.

3.

V poříjnovém období mohli polští sociologové na rozdíl od sociologů jiných socialistických zemí slučovat – i když pravidla selekce byla nejasná a nestabilní a často závisela na politických rozhodnutích vně i uvnitř vědeckých institucí – tradice světové sociologie (teoretické směry a volby metodologie) s polskou sociologickou tradicí (např. tradicí Malinowského, Krzywického, tzv. pokrokovou), s tradicí socialistickou, zejména s tradicí Marxe a dřívějších marxistů, méně často i s tradicí sovětského marxismu.

Obecně řečeno, v polské sociologii bylo více Marxe a Engelse a polských socialistů, jako byl Kelles-Kraus, než Lenina a Stalina či jejich dědiců. Sociologové často spojovali myšlenky mladého Marxe a Engelsovo zkoumání dělnické třídy s úvahami pokrokových polských sociologů, kteří byli zároveň socialisty (Krzywicki a jeho žáci), aby odůvodnili program společenské angažovanosti sociologa na socialistických přeměnách; takové spojování bylo patrné zejména v pozdních projektech St. Ossowského a v pracích jeho žáků a rovněž v mnoha diskusích na téma role inteligence.

4.

Jednou z nejdůležitějších otázek je otázka periodizace vývoje sociologie z hlediska vývoje hlavních teoretických směrů. Při vědomí zjednodušení můžeme dynamiku základních výzkumných tendencí popsat následovně:

První období, tedy období poválečné (1945–1955), se vyznačuje velkou rozmanitostí teoretických orientací v obecné sociologii, která byla pokračováním rozmanitosti meziválečného období (koncepte Krzywického, teorie jednání Znanieckého, sociologie výchovy a sociologie národa Chałasińskiego atd.). V této době se udržuje také rozmanitost společenské angažovanosti sociologie ve společenské skutečnosti. Některé podobory slouží provedení „mírné společenské revoluce“, jiné so-

cialistické společnosti a ještě jiné samosprávné republiky a vědeckému sociálnímu inženýrství ve službách strany. V této první fázi má rozmanitost teoretických přístupů jeden cíl: vytvoření nové společnosti, nových sociálních diferenciací a nové vize člověka v období revoluční přestavby.

Druhé období (1956–1980, od říjnové obnovy k událostem polského srpna) je obdobím zvýšené rozmanitosti v oblasti oficiální sociologie, tedy – stručně řečeno – rozmanitosti oficiálního marxismu a marginalizace rozmanitosti, pokud jde o směry intelektuálně a politicky nespojené s nějakou formou marxismu (pokračujícího zájmu o elity a právní a společenský řád Petrażyckého a Znamierowského či o struktury sociální skutečnosti v návaznosti na myšlenky von Wieseho a jiných směrů německé filozofie). V druhém období slouží rozmanitost uvnitř marxismu (dají se odlišit přinejmenším tři marxismy: lyrický – jak ho nazval J. Strzelecki – dramatický a epický) budování – avšak neúspěšnému, jak o tom svědčí texty z konce sedmdesátých let – koncepce rozvinuté socialistické společnosti a její morálně-politické jednoty.

V té době se mnoho sociologů ve snaze popsat polskou skutečnost soustředilo na problémy, jež byly poměrně nejméně konfliktní, jako byly problémy rodiny či kultury. Pro tuto fázi byl rovněž charakteristický svérázný badatelský útek od skutečnosti, spočívající v abstraktních, všeobecně teoretických úvahách o cizích koncepcích nebo o historii polské a světové sociologie. Vyznačoval se také tím, že sociologové cizelovali své metodologické nástroje a metody zkoumání, přičemž se vyhýbali jejich uplatnění na polskou realitu.

Třetí fáze (1980–1989) rozmanitosti je spojena s posrpnovým obdobím, kdy jsou všechny teoretické orientace, v tom i nemarxistické, které jsou v oblasti polské sociologie přítomny, poměrně zrovnoprávněny, kdy zaniká dogma pouze jedné správné sociologické doktríny a dogma o tom, co je marxistické a co nemarxistické se rozmývá, aniž by bylo radikálně rozbito. Máme co dělat se situací, kdy – pokud jde o teoretické orientace – modelový sociolog sám neví, jakou sociologicko-teoretickou prózou hovoří, a není to známo ani pozorovatelům jeho počínání.

Pro toto období byly typické mnohostranné úvahy o krizi polské společnosti a státu a nářky, že polská sociologie „neuměla vytvořit ani komplexní vědecky ověřené explanační koncepce, ani alespoň přesvědčivé vize vysvětlující stav polské společnosti, státu a hospodářství“. V této poslední fázi rozmanitost teoretických orientací v obecné sociologii a v bezprostředně s ní spojených speciálních sociologiích nevyplývá ani tak z návrhů nových teoretických přístupů, jako z odmítnutí koncepce rozvinuté socialistické společnosti. To se projevuje hlavně v uvádění a vysvětlování rozporů a konfliktů, často způsobem, který měl přesvědčovat a byl podřízen polarizovaným politickým zájmům vlády a společenského hnutí Solidarity.

V této třetí rozmanitosti bylo důležité to, že jsme již měli jiné komplexní teoretické orientace: teorii směny, symbolický interakcionismus, fenomenologickou sociologii, různé verze funkcionalismu, teorii konfliktu. Tyto koncepce se však uplatňovaly obvykle jen na mikrosociologické jevy.

5.

Předposlední otázka bezprostředně související s předchozí je otázkou dvou institucionálních garantů oné rozmanitosti v sociologii. Prvním garantem byla otevřenost polské sociologie vůči sociologii světové, zejména americké (polská účast na světových kongresech, a nejen oficiální, publikace v mezinárodních periodikách, odkazy na západní literaturu atp.). Tuto otevřenost uznávali dokonce i oficiální sociologové a politikové s výjimkou časově krátkých úseků za jeden z hlavních pramenů bohatství rozmanitosti ve sféře obecné sociologie i ve sféře sociologií speciálních.

Druhým, vnitřním garantem byla silná pozice speciálních sociologií a dalších specializací zděděná po meziválečné sociologii. Po druhé světové válce bylo v Polsku mnoho sociologických podoborů: sociologie výchovy, sociologie města, sociologie vesnice, sociologie rodiny, sociální politika, sociologie mládeže, historická sociologie, sociologie kultury atd. Měly vysokou prestiž jak v polské vědě, tak za hranicemi země. Po letech stalinismu se po říjnu nejen obrodily, ale zvětšil se i jejich počet, diferenciací a vliv. Vytvořila se proměnlivá hierarchie jejich akademické a politické prestiže, avšak nejpočetněji zastoupena byla sociologie průmyslu a sociologie práce, následovně pak sociologie společenské stratifikace; vznikla samostatná sociologie znovuzískaných území či námořní sociologie.

Je třeba dodat, že speciální sociologie byly oblastí, v níž se nejdéle udržoval „epický marxismus“ (termíny čerpané z běžného historického materialismu z populárních propagandistických koncepcí byly užívány k teoretickým popisům výseků života společnosti), a zároveň oblastí nejdelšího trvání tradic polské meziválečné sociologie, zejména v podobě monografických výzkumů místních společností, nebo také vlivu tzv. současných západních teorií.

6.

Problém rozmanitosti marxismu v poříjnové sociologii je nejen důležitý z hlediska historie sociologie v jejích jednotlivých vývojových obdobích v letech 1956–1989, ale – což je nutno zdůraznit – i z hlediska jejího aktuálního a budoucího stavu. Otázka, jak si v té době poradili s marxismem polští sociologové, je totiž, zdá se, ústřední otázkou nejen tohoto období. Abychom pochopili neochotu polské sociologie zbavit se po roce 1989 komunistické minulosti, musíme se zamyslet, v jaké formě se marxismus v polské sociologii vyskytoval. Lze soudit, že nedostatečná reflexe odkomunisticnění polské sociologie po roce 1989 je způsobena nejen krátkou pamětí diskutujících, ale – jak se domnívám – ve srovnání s jinými sociology v zemích pod komunistickou vládou jejich „poměrně slabou“ indoktrinací komunismem.

Obecně řečeno, polská sociologie (s nepočetnými výjimkami: Hochfeld, Hirsowicz, Kozyr-Kowalski, raný Bauman) byla zakotvena v historickém materialismu poměrně slabě. V sociologii se jednalo o fasádový, rozptýlený a hybridní marxismus, nikoli o dogmatickou ideologickou koncepci nebo její opak v podobě originálních teoretických přístupů, jak je vyjadřovaly například nové kategorie panství, vlastnictví, porozumění, uvědomění, konfliktu. (Výjimky: Hochfeld, Wesolowski,

Kozyr-Kowalski.) Je záhodno si všimnout, že nejzajímavější kritiky marxismu z marxismu vycházely – viz například A. Malewski a jeho stať „Empirický smysl teorie historického materialismu“ [Malewski 1957]. Vztah mezi sociologií a marxismem v třech výše popsáných fázích rozmanitosti byl podřízen – jak to nazývá J. Szacki – zásadě mírové koexistence: marxisté si udržovali svou údajnou dominanci, nemarxisté si zase dělali svoje (J. Lutyński) a zajímali se o marxismus jedině potud, pokud to bylo nezbytné, aby se s ním nedostali do otevřeného konfliktu [Szacki 1995b].

Stojí za povšimnutí, že z hlediska sociální teorie docházelo k nejzajímavějším pokusům o sloučení marxismu a sociologie v letech 1956–1962 nebo 1956–1967. Mosty mezi marxismem a sociologií budovaly takové práce marxistických sociologů jako *Studia marksowskiej teorii społeczeństwa* J. Hochfelda, *Wizje ludzkiego świata* Z. Baumana, *Konfrontacje socjologiczne* M. Hirszowiczové a v sedmdesátých letech práce *Własność: gospodarka a prawo* St. Kozyr-Kowalskeho a *Naród i państwo* J. Wiatra. [Hochfeld 1963; Bauman 1964; Hirszowicz 1964; Kozyr-Kowalski 1977; Wiatr 1969] Je nutno dodat, že „fasádový“ marxismus i marxismus živý, tvůrčí převažoval v makrosociologické reflexi a z různých důvodů se jen zřídka vyskytoval ve speciálních sociologiích.

O rozmanitých podobách historického materialismu v sociologii (neboť výskyt marxismu se omezoval zejména na něj) rozhodovalo zastoupení tří typů marxismu. Především to byla přemíra „lyrického“ marxismu, jak ho charakterizoval Strzelecki [Strzelecki 1989: 197]. Sociolog, který byl stoupencem tohoto typu marxismu, vyjadřoval svou zběhlou znalostí klasiků a vedl dlouhé abstraktní diskuse o pojmech základny a nástavby. V jeho jazyce plnily kategorie dynamiky a konfliktu obvykle funkci tradičních ornamentů. Odvolávky na Marxe a Engelse se vyskytovaly v úvodcích článků a knih a představovaly něco jako ubezpečující signál vládě.

Na druhém místě hierarchie je třeba zmínit „epický“ marxismus; používají ho stejně tak badatelé ve sféře jevů makrosociálních i mikrosociálních. V zásadě spočívá ve využití termínů z historického materialismu, ale převzatých nikoli z děl klasiků, nýbrž z propagandy. Stoupenec tohoto marxismu se neodvolává k celé teorii ani k jednotlivým schémátům, ale užívá jazyka k zachycení polské reality, i když takové reality – jak se lze domnívat na základě textů –, k níž by byla vhodnější teorie Parsonse než Marxe (teorie souladu, nikoli teorie konfliktu).

Třetí v pořadí je marxismus „dramatický“; jeho stoupenec využívá marxistické teorie pouze vzhledem ke kapitalistickým společnostem a zemím třetího světa. „Dramatický“ utíká před zkoumáním vlastní společnosti a „noří se“ do dramatických událostí společností, jež popisuje buržoazní sociologie.

Nakonec je nutno zmínit takové sloučeniny marxismu a sociologie, které se pokoušely uplatnit marxistické kategorie, včetně pojmů rozporu a konfliktu, k analýzám reálných procesů odehrávajících se v polské společnosti. Pro jeho nepočetné stoupence nebylo důležité pouze to, kde se marxismus uplatňuje, ale především jak a jaký marxismus se uplatňuje. Takových pokusů polského marxismu tohoto typu (dramatického, ale vztahujícího se k Polsku či socialismu) nebylo mnoho. Byly velmi odlišné a s různými důsledky jak pro sociologii, tak pro autory-sociology i pro samotný marxismus. Dosvědčují to taková jména jako Kozyr-Kowalski (byl marxistou až do konce, i po roce 1989) nebo také Z. Bauman, nyní teoretik postmodernity,

a J. Staniszkisová, kritička socialistické společenské formace tvořivě rozvíjející marxistické pojetí teorie konfliktu a společenské změny [srov. Staniszkis 1989].

Spazek mezi marxismem a sociologií v období 1945–1989 je velmi složitý jev, který čeká na svého analytika. Srpnové události a Solidarita ani tak nevedly k náhlé smrti těchto tří typů marxismu v sociologii – jak se povšečně má za to – jako k jejich rozpouštění a postupnému zapomínání. Týká se jich to v nestejně míře – nejvíce marxismu lyrického a zahraničního dramatického.

Lze říci, že v polské sociologii se marxismus vyskytoval jako důsledek byrokracie – prostřednictvím centrálních plánů a projektů výzkumu socialistické společnosti – méně už jako opravdový směr teoretických zájmů nebo jako závazný kánon. (Tento stav věcí způsobil, že mnoho historiků sociologie pokládá období bezprostředně po roce 1956 za svého druhu „zlatý věk“ poválečné polské sociologie, protože umožnil tvůrčí syntézu marxismu a sociologie.)

7.

Poříjnová sociologie jako vědní celek – když se o ní uvažuje na metateoretické úrovni a v souvislosti s co nejobecněji pojatým makroideologickým a makrosociálním kontextem – je polem, na němž různými způsoby koexistují, v závislosti na historických a politických obdobích, vývojových trendech a vědeckých módách, dva typy sociologie: sociologie (obecná i speciální) socialistické normalnosti a sociologie konfliktů a krizí, k nimž dochází jak ve sféře sociální skutečnosti, tak ve sféře vědy o ní. Jejich pronikání a vzájemné působení dokonce i v oblasti oficiální sociologické vědy (nejen – dlužno zdůraznit – v „šedé zóně“ sociologie vyučované na TKN, vydávané v nepovolených podzemních časopisech např. Aneks a Krytyka či pěstované v rámci tzv. „ústní sociologie“, podle charakteristiky A. Sułka) představuje *différentia specifica* této historické formy polské sociologie.

Rozdělení na tyto dva typy sociologie (toto odlišení vykazuje mnoho podobností s koncepcí dvou sociologií – období stabilizace a období krize – s níž přišel A. Siciński) si mnoho badatelů uvědomilo díky událostem druhé poloviny roku 1980 a celého roku 1981. Lze říci, že politické a ideologické události spojené se společenským hnutím „Solidarita“ a jeho koncepcemi samosprávné republiky právě toto rozdělení, které se v sociologii projevovalo mnoho let, potvrdily a maximalizovaly. Jinými slovy, díky těmto událostem si badatelé a jejich publikum uvědomili, že polská sociologie dovede – s pomocí sociálních teorií, s nimiž pracuje, a jejich uplatnění na konkrétních příkladech ve speciálních sociologiích – reagovat na různá vykročení rozmanitých sociálních aktérů (vrstev, tříd, skupin spojených profesí nebo étosem) za socialistickou normalitu deklarovanou oficiálními ideology a nositeli oficiální ideologie v rámci této vědy. Jde o to, že tyto dva typy sociologie se zakládají na dvou konkurenčních přístupech ke společnosti, které působí v sociální teorii: přístupu zaměřeném na analýzu společenského souladu a přístupu zaměřeném na konflikt, krizi, dezorganizaci, antagonismus či revoluci.

První přístup v rámci obecné sociologie i v rámci speciálních sociologií různými způsoby „zpevňoval“ stabilizaci a normalitu politické a ideologické struktury so-

cialistického státu, monopol různých forem socrealismu v tehdejší kultuře země a posiloval efektivitu struktur plánovaného a centralizovaného hospodářství a jejich pozitivní působení na sociální chování základních společenských tříd: třídy dělníků, rolníků a pracující inteligence. Dodejme, že tento přístup byl určitým způsobem kodifikován v základních plánech žádoucích směrů rozvoje sociologie; tyto plány, zejména ústřední plány (tří- a pětileté), nařizovaly správné teoretické přístupy (marxistické), určovaly náležitou metodologii a výzkumné techniky a především stanovovaly nejdůležitější výzkumné problémy, „problémové okruhy“ a výzkumné úkoly i cíle pro jednotlivé vědce, skupiny, oddělení i celá výzkumná střediska. Tyto plány se soustředily na tvorbu komplexních analýz rozvinuté socialistické společnosti (spolu s odpovídající socialistickou osobností) a stabilizovaly a sjednotily popis diferencované a víceúrovňové sociální reality.

Je nutno si uvědomit, že tyto plány neměly jen rozměr byrokratický, referující, ale organizovaly výzkumné práce a kánony správnosti na mnoho let dopředu, a dokonce ani když „břežnové události“ (znovuobjevení významu koncepce národní kultury a obrany polskosti před ohroženími zevnitř i vně) a události v Radomí či Gdaňsku (nepodřízení se dělnické třídy, projevy otevřené vzpoury) přerušily stav normálnosti, neznamenalo to omezení jejich unifikující a podržující síly. Výjimkou potvrzující pravidlo byly události v srpnu 1980; v nich se angažovalo mnoho sociologů z nejdůležitějších výzkumných středisek země (Varšava, Gdaňsk, Lodž, Krakov, Lublin), kteří – jak o tom svědčí už jen práce a materiály Sociologického sjezdu v Lodži v roce 1981 – navrhovali skončit se sociologií zkostnatělou marxismem (v němž bylo více Parsonse než Marxe) a pro nové jevy ve společnosti a polské kultuře využít jiné sociologické interpretace, které by umožnily vysvětlit vývoj a mechanismy selhání stávajícího politického a ekonomického systému, jakož i kultury a ideologie, jež ho legitimizují.

Právě díky těmto plánům v polské sociologii panoval větší soulad a řád než v sociologii po roce 1989: tím, že vytvářely nejen organizační rámec, ale i rámec intelektuální, umožňovaly dominanci (slabší či silnější v závislosti na politickém okamžiku) první sociologie a zároveň její petrifikaci. Tyto plány stály na stráží řádu v celé disciplíně – problém spočíval jen míře jejich efektivity a fasádovosti v jednotlivých obdobích – a zvláště pak axiologického řádu ve sféře obecné sociologie – teorie změny společenských systémů a teorie sociální stratifikace – a rovněž náležitých směrů rozvoje. Takové plány spolu s jinými formami organizační podpory této sociologie nahrávaly zvětšování tohoto přístupu v roli přístupu modelového a přispívali k nedostatečnému rozvoji – sledujeme-li ji v delší časové perspektivě – druhé sociologie, v jejímž rámci se zjišťovaly obecné rysy krizových situací v oblasti kolektivních i individuálních zkušeností.

V rámci této druhé sociologie se více pozornosti věnovalo boření stávající skutečnosti než tvoření nové; bylo v ní více tvrzení vycházejících z úvah nad negativními motivacemi jednání než nad pozitivními. Tato sociologie navíc zdůrazňovala rychlou proměnlivost sociálních situací, která vyžaduje od jednotlivců i institucí neustálou snahu o přizpůsobení a hledání stále novějších pravidel individuálního i kolektivního jednání. V poli zájmů této sociologie měla zvláštní místo role živelných

procesů a náhody v sociálním životě a také tlaku chvilkovosti, kterému byla prostřednictvím politických mechanismů vystavena celá polská společnost. Sociologové, kteří ji pěstovali, především studovali – vědomě či nevědomě – chorobné stavy polské společnosti reálného socialismu. Mnoho pozornosti věnovali různým formám patologie politického, ekonomického a kulturního systému a poměrně málo možnostem jeho ozdravení a modelům nové společnosti.

Tyto dva typy sociologie se navzájem prostupovaly, až na to, že první byl kvůli vnějším podmínkám upřednostňován a udával tón sociologii té doby. Teprve po roce 1989, v období po velké krizi a společenské revoluci, byly první i druhá sociologie organicky sloučeny; druhá sociologie získala podporu ze strany struktur suverénního demokratického státu, kdežto první sociologie marginalizovala (či vlastně zlikvidovala) svou stabilizující funkci vůči socialismu jako společenskému a ideologickému systému, získala teoretické inspirace v jiných, novějších intelektuálních proudech Západu, a co je nejdůležitější, změnila předmět, kterým se stala pokřizová sociální realita. Z tohoto organického setkání, svého druhu integrace první a druhé sociologie, se zrodil zájem o teorii transformace zřízení.

Je třeba dodat, že sociologie socialistické normality byla – což může být pokládáno za určitý intelektuální paradox – v té době více či méně zakotvena v teoriích souladu nacházejících se v americké sociologii, která jí byla vzorem, a v jejích odvozeninách (teorii Parsonse a jí podobných a různých variantách funkcionalismu), kdežto druhý typ sociologie, pokoušející se vysvětlit jevy, k nimž docházelo v Polsku, v kategoriích antagonismu a konfliktu, tedy kategoriích vyskytujících se v marxistické teorii revoluce a marxistických vysvětleních společnosti, ekonomiky a politiky kapitalismu, nikoli však ve vztahu k socialismu, sloužil spolu s teoriemi vypůjčenými z různých variant západní sociologie zaměřených na produkci vysvětlení v kategoriích revoluce a dezorganizace – dřívějších i současných – k objasnění různých forem vykoření za socialistickou normalitu.

Lze pozorovat, že s výjimkou koncepce Leszka Nowaka a jeho žáků rozvíjejících marxismus pomocí novátorských kategorií konfliktů a rozporů druhá sociologie vystupovala proti sociologii první (nazývané marxistickou sociologií a zaměřené na rekonstrukci mechanismů společenské rovnováhy, kontrolovaných společenských procesů a beztrždní společnosti). V každém případě v porozumění patologickým jevům, k nimž docházelo v polské společnosti v oblasti výchovy nebo kultury, a také v porozumění jevům proměňujícím sociální strukturu a vytvářejícím nové kanály sociální mobility, bylo více sociologie, která měla s marxismem poměrně jen málo společného. První sociologie, sociologie oficiální a postavená na rozmanitých formách historického materialismu, interpretovala sociální realitu Polska v kategoriích stabilizace či reformy, nikoli revoluce; sociologie druhá, spojovaná s určitými politickými a ideologickými událostmi (jako byly události říjnové, březnové, srpen a prosinec), vysvětlovala tuto realitu v kategoriích stále se opakujících společenských krizí, kulturních a sociálních inovací a konfliktů generujících – pozitivní nebo negativní vzhledem k společenským zájmům vědeckého střediska – proměny sociální struktury, decentralizační procesy, změny hodnotových systémů, vznik nových skupin étosu nebo trvání na náboženských postojích.

Tento druhý typ sociologie, který byl nejčastěji rozptýlen v celém oboru, se vyskytoval ve složitých spojitostech se sociologií stabilizace společnosti, kultury a politiky a vyjadřoval se v koncepcích kritiky společenské kontroly a takových jevů jako autoritarismus a konformismus, jež jsou základem sociální struktury společenských skupin (například dělnické třídy), a v koncepcích masových společenských hnutí, koncepcích patologie společenského systému (kritika vzdělávacího systému) a obecných charakteristik hodnotového systému polské společnosti (viz po sobě jdoucí vydání výzkumných zpráv Poláci 80tých–90tých let v redakci W. Adamského, A. Rycharda a dalších [Adamski et al. 1981; Adamski, Jasiewicz, Rychard 1986; Adamski et al. 1991; Adamski et al. 1996] nebo práce kolektivů vedených S. Nowakem a A. Sicińským [Nowak 1989; Siciński, A. et al. 1983]). Zvlášť velký počet příkladů sociologie tohoto typu lze nalézt v pracích, které vznikly v letech 1976–1989. Mnoho prací publikovaných v nízkých nákladech (např. ve vydavatelství Sociologického institutu Varšavské univerzity) poukazovalo na různé formy dezorganizace podniku a plánovaného hospodářství či na patologii místní správy (nikoli však centrální vlády) nebo vzdělávacího a zdravotního systému (tým M. Sokołowské a kolektivů zkoumající vyšší školství).

8.

Obecná sociologie i speciální sociologie v letech 1956–1989 byly sociologiemi, které měly poměrně značnou váhu ve světě. Mnoho západních badatelů se domnívalo, že po roce 1956 polská sociologie s pýchou navázala na tradice B. Malinowského, L. Petrażyckého a F. Znanieckého, které vytvořily – jak výstižně uvádí A. Podgórecki – této sociologii auru apriorního uznání. „Úspěchy Malinowského v oblasti kulturní antropologie a metodologie sociálních věd; výsledky analýz Petrażyckého, pokud jde o zavádění zásad adekvátnosti do humanistiky, reformu psychologie, nový náhled na právo a společenský vývoj a přípravu takového okruhu žáků, jako byli P. Sorokin, G. Gurwitch, N. Timascheff, S. Hessen a další, ke kulturním, historickým a sociologickým analýzám; výdobytky Znanieckého v oblasti metodologie sociálních věd, sociologie vědy a výchovy, to vše vytvořilo mezinárodní standardy, které jsou ve společenských vědách závazné doposud.“ [Podgórecki 1976: 287–306] Tento stav apriorního uznání pro polskou sociologii, podepřený přínosy S. Czarnowského, Marie a Stanisława Ossowských, J. Chałasińskiego, J. Szczepańskiego, S. Nowaka, A. Kłoskowské, J. Ziółkowského a P. Rybnického doznal v druhé polovině sedmdesátých let značných omezení. (A. Podgórecki hovoří dokonce o zlomu; podle mého přesvědčení se o zlomu tohoto apriorního uznání může mluvit teprve po roce 1989, kdy se polská sociologie stává podle západních norem „normální“ a je obyčejným, nikoli výjimečným či privilegovaným účastníkem světového sociologického trhu.)

Mezi příčinami tohoto vývoje lze zmínit absenci diskuse o základních tématech (např. týkající se intelektuální hodnoty výsledků nejdůležitějších empirických uplatnění jednotlivých teoretických orientací), nečetné spory o podstatu jednotlivých badatelských prací a teoretických studií, pomíjení kritické reflexe „sociologických úspěchů“ (podle rozhodnutí vlivných sociologických středisek), nedostatky

kritického uvažování o polské a světové sociologické tradici. K těmto příčinám lze navíc připočíst slabosti teorií středního dosahu, teorií vysvětlujících polskou skutečnost, a také neschopnost sociologů – jinak než deklarativně – využít obrovskou laboratoř společenských změn, k nimž v té době došlo hlavně v důsledku přestavby sociálního, ekonomického a politického zřízení. Je s podivem, jak nemnoho prací na toto téma bylo napsáno; patří k nim řada prací W. Narojka, v nichž se zabývá vlivem změn zřízení na společenské vědomí jednotlivců.

V tomto období se na poli polské sociologie neobjevily zásadně nové koncepce, které by získaly ohlas ve světovém měřítku. Zatímco světová věda v poslední době diskutuje o takových myšlenkových směrech, jako je fenomenologická sociologie, symbolický interakcionismus, reflexivní či kritická sociologie, etnometodologie atd., polská sociologie ustavičně setrvává buď ve světě velké sociologické tradice minulosti, nebo ve světě malých tradic speciálních sociologií a mechanických výpůjček z americké sociologie.

V polské sociologii se v té době neobjevily nové, pro ni vnější teoretické orientace; a co je neméně důležité pro intelektuální stav této sociologie, nedocenila ani z jejího lůna vzešlé rodinné úspěchy (v zemi nebyla dostatečně rozpoznána tvorivost M. Ossowské, která důsledně rozvíjela – prostřednictvím sémantických, psychologických, historických a antropologických analýz – novou oblast sociologických věd, která na mezinárodní aréně ještě neexistovala: sociologii morálky).

Polská sociologie – těžko popsat všechny podmínky tohoto stavu věcí – se vyznačuje převahou vnější orientace nad vnitřní (výsledky zahraničních autorů už samotným faktem svého původu z vnějšku získávají dodatečnou váhu, jakoby přidanou poznávací hodnotu).

V tomto období, zejména po roce 1962, se vyznačuje – do značné míry díky marxismu – zaměřením na spolupráci s jinými vědeckými disciplínami (polští sociologové poměrně často využívají poznatky jiných věd, jako jsou historie, právo, demografie atd., oproti tomu když se zabývají např. sociologií vesnice, jen velmi zřídka přihlížejí k výsledkům sociologie práce, nebo když se věnují sociologii průmyslu, poměrně málo čerpají ze sociologie kultury atd.).

Pro polskou sociologii je navíc charakteristický už dalece pokročilý proces fragmentace; vedle zákonité tendence k vzniku a utváření nových podoborů v ní existuje sklon k snadnému ustavování nových, často efemérních „výsekových sociologií“, jsoucích nezřídka svědectvím bezmyšlenkovité víry ve světové sociologické módy či fascinace teoretickými orientacemi bez kritické reflexe nad možností jejich využití ve vztahu k polské realitě.

To lze uvést do souvislosti, domnívám se, s doháněním opoždění z období 1949–1956 v oblasti analýzy problémů přípravy metodologických nástrojů a nových teoretických konceptualizací, ale také s procesem dohánění ztrát způsobených válkou; jinými slovy absencí akademických kontaktů se středisky, která ve světové sociologii fungují jako vzory.

Jaké oblasti zájmu polské sociologie té doby lze pokládat za ty, které odpovídají nejdůležitějším vývojovým trendům tehdejší světové sociologie. Jsou to podle

mého mínění takové oblasti, jako je sociologie společenských norem a sociální patologie, sociální stratifikace, teorie sociální změny, sociologie vědy a sociotechnika.

* * *

Výše uvedená tvrzení mají nutně velmi zkratkovitou povahu a naprosto jistě nevyčerpávají složitost fenoménu polské sociologie v poříjnové době. (Pominula jsem zvláštnosti polského socialismu a jeho institucí, na nichž závisely nejdůležitější podmínky rozvoje polské sociologie, jejích struktur a dynamiky.)

Upozorňuji na to, že poříjnová polská sociologie vznikla po krátkém stalinistickém období neexistence, formovala se a měnila ve shodě s pravidly vývoje generovaného, řízeného a kontrolovaného dynamikou politické moci a socialistické ideologie a oficiálním kánonem marxistické nauky o společnosti, a politicky a ideologicky ji ukončila rekonstrukce společenského zřízení započatá v červnu 1989.

Určit s konečnou platností, v jaké míře byl tento pohyb zastaven ve smyslu intelektuálním – teoretickým i empirickým – a rovněž na jaké úkoly a oblasti této disciplíny se toto zastavení vztahuje a v jakém rozsahu, je v tuto chvíli velmi obtížné; závisí to na mnoha aktuálních činitelích, včetně politického kontextu třetí republiky a vlivu nejnovějších směrů světové sociologie a jejích hraničních oblastí. Absence oficiálního a zavazujícího marxistického kánonu v obecné sociologii, v její meta-teoretické i teoretické části, je příznivá rychlým tempem vzrůstající rozmanitosti sociální teorie a stále většímu eklektismu jejích pramenů a funkcí; přesto však – jak se lze domnívat, podíváme-li se na práce z oblasti sociologie průmyslu, sociologie města, regionálních výzkumů – mnoho výzkumných otázek, explanačních schémat a metod zůstalo v těchto speciálních sociologiích z období sedmdesátých a osmdesátých let; to znamená, že v mnoha případech – v závislosti na typu speciální sociologie a povaze akademického střediska, které výzkum provádí – se nyní setkáváme s přetrváváním vzorců z předešlého období, a obecně řečeno tedy musíme hovořit o:

- za prvé: přerušení axiologickém (v důsledku komplexní rekonstrukce společnosti a vědy) na úrovni sociálních teorií (teorie sociální změny, teorie společenského souladu), různých fragmentů obecné sociologie a těch speciálních sociologií, které jsou se sociologickou teorií těsně a intenzívně propojeny, jako jsou sociologie politiky, sociologie výchovy, sociologie kultury nebo sociologie velkých společenských struktur;
- za druhé: postupným ústupem, kdy sociologové věnující se nyní některým speciálním sociologiím (které nejsou, jak bylo uvedeno výše, silně svázané s nemarxistickými vzorci sociologie a příbuzných věd) opouštějí vzorce pěstování speciálních sociologií založené na předpokladech historického materialismu, eklekticky provázaných s koncepcemi neofunkcionalismu, a přiklánějí se k vzorcům nejnovější generace, pocházejících jak z polských pramenů, tak ze sociologií evropských a americké (vlivy neoinstitucionalismu a kulturalismu ve sféře pedagogické nauky a psychologie).

V souvislosti s ukončením politické kontinuity a možností postupného stáhnutí se (odchodu) – na rozdíl od opouštění marxistických vzorců v jiných socialist-

tických zemích nebo možnosti opravdového zrození sociologie jako autonomní akademické disciplíny – se mohla polská sociologie jako celek i její části po roce 1989 stát – jak příhodně poznamenal J. Mucha [Mucha, Keen 1995] a já se k tomuto názoru přikláním – „ihned“ sociologií „normální“, podobnější sociologiím zemí západního světa než sociologiím zemí, které stejně jako Polsko odvrhly zřízení reálného socialismu. Nemalý podíl na tom má to, že sociologie mezi léty 1956 až 1989, s malými výjimkami v období března 1968, událostí let 1976 a 1980 a především výjimečného stavu, byla blíže struktuře „normální“ vědy v západoevropském stylu než struktuře podzemní vědy (pěstované jen nemnohými, která byla antimarxistická a antisocialistická, naplněná morálními hodnotami protikladnými vizi člověka a společnosti založené na předpokladech historického materialismu) nebo struktuře oficiální vědy redukované na vulgární historický materialismus.

Obecně řečeno, v období 1956–1989 byla polská sociologie ve srovnání se sociologiemi jiných zemí lidové demokracie něčím výjimečným – měla značně vysoké postavení v zemi i ve světě, včetně toho západního. Tvrdím tedy, že sociologie nemusela roku 1989 projít revolucí a přejít od paradigmatu marxismu k buržoazní sociologii, neboť od roku 1956 (nebo již dříve od roku 1945) prodělávala ustavičné změny, podrobovala se nepřetržité reformě (teoretické, pokud jde o rozdělení na podobory atd.) a byla stále a v různých ohledech rozmanitá.

Z polštiny přeložil Jiří Ogrocký.

JOANNA KURCZEWSKA vede katedru teoretické sociologie a oddělení výzkumu sociální změny a tradice ve Filozofickém a sociologickém ústavu Polské akademie věd; současně přednáší na Varšavské univerzitě. Je šéfredaktorkou časopisu Polish Sociological Review a prezidentkou Polské společnosti pro politická studia. Těžiště jejího odborného zájmu je v teoretické a historické sociologii, ve svých výzkumech se zabývá zejména vztahy mezi kulturou, politikou, regiony a nacionalismem v postsocialistických zemích. Její četné práce vycházejí především v polštině, němčině a angličtině.

Literatura

- Adamski, Władysław et al. 1981. *Polacy '80: wyniki badań ankietowych*. Warszawa: IFiS PAN.
Adamski, Władysław, Krzysztof Jasiewicz, Andrzej Rychard (eds.) 1986. *Polacy '84: dynamika konfliktu i konsensusu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
Adamski, Władysław et al. 1989. *Polacy '88: dynamika konfliktu a szansa reform*. Warszawa: IFiS PAN.
Adamski, Władysław et al. 1991. *Polacy '90: konflikty i zmiana*. Warszawa: IFiS PAN.
Adamski, Władysław et al. 1996. *Polacy '81: postrzeganie kryzysu i konfliktu*. Warszawa: IFiS PAN.
Bauman, Z. 1964. *Wizje ludzkiego świata*. Warszawa: KiW.

- Hirszowicz, M. 1964. *Konfrontacje socjologiczne*. Warszawa: KiW.
- Hochfeld, J. 1963. *Studia z marksowskiej teorii społeczeństwa*. Warszawa: PWN.
- Chalaśński, J. 1957. „Od Redakcji”. *Przegląd Socjologiczny* 11: 7–10.
- Kozyr-Kowalski, St. 1977. *Własność: gospodarka a prawo*. Warszawa: PWN.
- Kwaśniewicz, W. (ed.) 1989. *Uniwersytecki ośrodek socjologiczny w Krakowie. Tradycja i współczesność*. Kraków: Uniwersytet w Krakowie.
- Lutyński, Jan 1990. „Niektóre uwarunkowania rozwoju socjologii polskiej i ich konsekwencje”. Pp. 83–103 in Lutyński, Jan: *Nauka i polskie problemy. Komentarz socjologa*. Warszawa: PIW.
- Malewski, A. 1957. „Empiryczny sens teorii materializmu historycznego”. *Studia Filozoficzne* 2: 58–81.
- Mucha, Janusz, Mike F. Keen (eds.) 1995. *Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej 1956–1990*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Mucha, Janusz 2004. *Socjologia polska w latach 1990–2000. Badania społeczeństwa po przełomie*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Nowak, S. 1963. „Pamięci Stanisława Ossowskiego”. *Przegląd Socjologiczny* 17 (2): 7–12.
- Nowak, S. 1965. *Metody badań socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- Nowak, S. (ed.) 1989. *Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej*. Warszawa: PWN.
- Ossowska, Maria 1963. *Socjologia moralności*. Warszawa: PWN.
- Ossowski, Stanisław 1957. *Struktura klasowa w społecznej świadomości*. Łódź: Ossolineum.
- Ossowski, Stanisław 1960. „Punkty widzenia, tezy, dyrektywy. Rozważania nad typami sporów w problematyce społecznej”. *Przegląd Socjologiczny* 14 (2): 7–29.
- Ossowski, Stanisław 1962. *O osobliwościach nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- Ossowski, Stanisław 1967. *Dwie koncepcje historycznych uogólnień (Dzieła, t. IV)*. Warszawa: PWN.
- Podgórecki, Adam 1966. *Zasady socjotechniki*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Podgórecki, Adam 1976. „Perspektywy rozwoju socjologii polskiej”. *Studia Socjologiczne* 60 (1): 287–306.
- Siciński, Andrzej 1983. „Dwie socjologie: czasu stabilizacji i czasu kryzysu”. Pp. 9–18 in Siciński, A. et al.: *Styl życia, obyczaje, etos w Polsce lat siedemdziesiątych – z perspektywy roku 1981. Szkice*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Siciński, A. et al. 1983. *Styl życia, obyczaje, etos w Polsce lat siedemdziesiątych – z perspektywy roku 1981. Szkice*. Warszawa: IFiS PAN.
- Sowa, K. (ed.) 1983. *Szkice z historii polskiej socjologii*. Warszawa: PAX.
- Staniszkis, Jadwiga 1989. *Ontologia socjalizmu*. Warszawa: In Plus.
- Strzelecki, Jan 1989. *Socjalizmu model liryczny: założenia o rzeczywistości w mowie publicznej – Polska 1975–1979*. Warszawa: Czytelnik.
- Szczepański, J. 1966. *Stan aktualny i perspektywy rozwoju socjologii w Polsce*. Sprawozdania [j.w.] 1.
- Szczepański, J. 1968. „Wspólne cele socjologii i polska szkoła narodowa”. *Przegląd Socjologiczny* 22 (1): 7–20.
- Sztompka, P. 1959. „Pracownia Socjologiczna PAN w Krakowie”. *Studia Socjologiczne* (2): 289–291.
- Sztompka, P. 1974. „Dylematy socjologii amerykańskiej”. *Studia Socjologiczne* (2): 155–178.
- Szacki, Jerzy 1995a. *W służbie społeczeństwa czy władzy? Socjologia polska w latach 1944–1989*. Programowy referat z vědecké konference, Toruń, 9.–10. listopada 1995. Toruń: Uniwersytet M. Kopernika, Instytut Socjologii.
- Szacki, Jerzy 1995b. *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe.
- Wiatr, J. 1969. *Naród i państwo*. Warszawa: KiW.